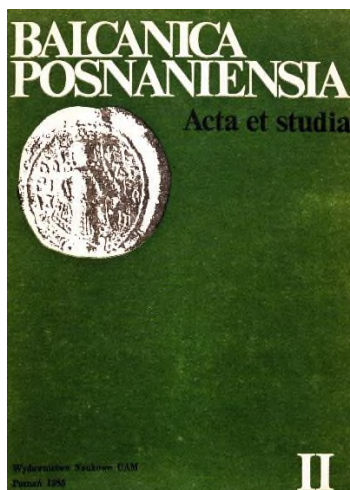

Kijas Artur, *Stosunki rusko-bułgarskie do XV w. ze szczególnym uwzględnieniem stosunków kulturalnych*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1985, t. 2, s. 113–124.

<https://doi.org/10.14746/bp.1985.2.8>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54819>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

STOSUNKI RUSKO-BULGARSKIE DO XV w. ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM STOSUNKÓW KULTURALNYCH

ARTUR KIJAS

Związki Rusi z Bułgarią — odnotowane przez źródła pisane — posiadają swoją starą metrykę. Siegają czasów kształtowania się państwowości zarówno u Rusinów, jak i Bułgarów. Traktująca o jedności Słowian *Powieść doroczna* pod 898 rokiem informuje, iż jedno jest pismo słowiańskie u Rusi i Bułgarów dunajskich¹. W zapisce tej utrwalone zostało ważne wydarzenie historyczne, jakie miało miejsce w Bułgarii w 894 roku, a mianowicie przekład na język słowiański ksiąg liturgicznych oraz upowszechnienie języka słowiańskiego w kościele i w państwie bułgarskim. Kronikarz ruski włączył historię Bułgarii do kręgu tych spraw, którymi miejscowy czytelnik zainteresowany był nie mniej niż dziejami Bizancjum. Było to uzasadnione tak politycznie, jak i gospodarczo. Przez Bułgarię przebiegał bowiem ważny szlak handlowy łączący Ruś z Bizancjum. Jak świadczą przekazy źródłowe, niepoślednią rolę w handlu tym odgrywała Bułgaria². Najdawniejsze zabytki piśmiennictwa ruskiego potwierdzają, iż równie ważne było znaczenie Bułgarii w rusko-bizantyjskich związkach kulturalnych³.

Pod 869 rokiem latopis Nestora objaśnia lakonicznie o chrzcie Bułgarii⁴. Wiadomość ta nieco wcześniej uzupełniona została o okoliczności, w jakich doszło do chrystianizacji państwa bułgarskiego. Wspomniano więc o wyprawie cesarza Michała III, przyjęciu misji kościelnej wysłanej z Konstantynopola

¹ *Povest vremennyh let*. Čast 1 (dalej cyt.: *PVLet*), Moskva-Leningrad 1950, s. 21. ... *Sim-bo pervoe preloženy knigi, morave, jaže prozvasja gramota slovenskaja, jaže gramota est' v Rusi i v bulgareh dunajskih*.

² Konstantin Bagrjanorodnyj, *Ob upravlenii gosudarstv m* (w:) *Izvestija Gosudarstvennoj Akad. istorii mater. kultury*. Vyp. 91. Moskva-Leningrad 1931, s. 8 - 10; *PVLet*. Čast 1, s. 48.; I. M. Šekera, *Kŭvska Rus XI st. u miŭnarodnih vŭdnosinah*, Kiŭ 1967, s. 20 - 21 n.

³ *Starobulgarska literatura*. Kn. 2. *Izsledovanija i materialii*. Bŭlgaro-ruski literaturni vŭzŭzki prez srednovekoveto, Sofia 1977.

⁴ *PVLet*. Čast 1, s. 19. ... *Kreščena byst vsja zemlja Bolgarskaja*.

przez patriarchę Focjusza i chrzcie księcia Borysa⁵. Nieco więcej miejsca najstarsza kronika ruska poświęciła bizantyjsko-bułgarskim wojnom, prowadzonym przez cesarza Leona VI Mądrego (przy współudziale najemnych oddziałów węgierskich i Pieczyngów), z carem Symeonem, który pokonany szukał schronienia w twierdzy Drster (Dorostolu, Sylistrze) nad Dunajem, później zaś pomyślnie toczył wojnę na terytorium Macedonii i Tracji, aż do momentu podyktowania Bizancjum warunków pokoju pod murami Konstantynopola⁶. W kilkanaście lat po śmierci cara Symeona (zm. 27 maja 927 roku) kronikarz ruski podaje wiadomość o jego klęsce w trakcie wyprawy do Chorwacji i śmierci (pod 942 rokiem)⁷.

Cara Symeona nie łączyły z Rusią aktywniejsze stosunki. Patriarcha Konstantynopola Mikołaj Mistyk (Mistikos) wymieniał Rusinów wśród tych ludów, których państwo bizantyjskie mogłoby wykorzystać do walk z Bułgarią. Szczególne położenie Rusi, w kontekście stosunków bułgarsko-bizantyjskich, rozumiał następca Symeona — car Piotr, który z uzasadnioną obawą śledził kroki zmierzające do umocnienia południowej granicy państwa kijowskiego, przedsięwzięte w połowie X wieku. Nic też dziwnego, iż w czasie wypraw wielkiego księcia Igora w 941 i 944 roku na Konstantynopol żywił on poważne obawy co do trwałości bułgarsko-ruskiej granicy na Dunaju⁸.

Zasadność tych niepokojów potwierdziły wydarzenia późniejsze. Państwo bizantyjskie zrywając traktat pokojowy z 927 roku próbowało podporządkować sobie Bułgarię, która w opinii cesarzy nie stanowiła dostatecznej i pewnej ochrony cesarstwa przed koczownikami i Rusią. Usiłował temu przeszkodzić wielki książę kijowski Światosław Igorewicz. Zamiarem jego było — jak sugeruje mediewista radziecki W. T. Paszuto — przekształcenie Bułgarii w państwo wasalne⁹. W 968 roku, ze znacznymi siłami, przekroczył on Dunaj i najechał na Bułgarię¹⁰. Odwołany na Ruś, z powodu oblężenia Kijowa przez

⁵ Wiadomość ta zamieszczona została w *Powieści dorocznej* pod 858 rokiem. *PVLet.* Čast 1, s. 17 - 18. Jak przypuszczają badacze, zaczerpnięta została ona z kroniki stanowiącej kontynuację Georgiosa Hamartolosa. Patrz: V. M. Istrin, *Hronika Georgija Amartola*, I. Petrograd 1920, s. 508; Latopis Nikonowski zamieścił ją pod 863 rokiem: *Polnoe sobranie russkikh letopisej* (dalej *PSRLet.*). IX: *Patriaršaja ili Nikonovskaja letopis* (reed.), Moskva 1965, s. 9.

⁶ *PVLet.* Čast 1, s. 23 (pod 902 rokiem), tamże, s. 31 - 32 (pod 914 i 915 rokiem).

⁷ Tamże, s. 33.

⁸ Tamże, s. 33 (pod 941 rokiem), s. 34 (pod 944 rokiem).

⁹ V. T. Pašuto, *Vnešnjaja politika Drevnej Rusi*, Moskva 1968, s. 89 - 90.

¹⁰ *PVLet.* Čast 1, s. 47 (pod 967 rokiem). *Powieść doroczna* wspomina o zdobyciu przez Światosława 80 grodów naddunajskich. Na temat wyprawy patrz: A. Čertkov, *Opisanie pohoda velikogo knjazja Svjatoslava Igoreviča na bolgar i grekov v 967 - 971 godah* (w:) *Russkij Istoričeskij Sbornik*, VI, 3 - 4, Moskva 1843; P. Mutafčiev, *Russko-bolgarskie otnošenija pri Svjatoslave* (w:) *Seminarium Kondakovianum*, IV, Beograd 1931, s. 77 - 94.; P. O. Karyškovskij, *Russko-bolgarskie otnošenija vo vremja balkanskih vojn Svjatoslava*, (w:) *Voprosy Istorii*, 8, 1951, s. 101 - 105.; M. V. Levčenko,

Pieczynógów, latem 969 roku ponownie powrócił do Bułgarii¹¹. Podbój państwa bułgarskiego ułatwiła mu choroba cara Piotra, porażonego atakiem paralitycznym na wieść o pierwszej klęsce Bułgarów, oraz jego śmierć 30 stycznia 969 roku.

Po opanowaniu Bułgarii wielki książę kijowski zamierzał nawet przenieść stolicę państwa znad Dniepru nad dolny Dunaj — do bułgarskiego Presławca (Małego Presławia, w latopisach ruskich Perejasławca). Znaczenie tego ośrodka, nie tylko polityczne, wyrażone zostało przez kronikarza w następujących słowach: „Rzekł Światosław do matki swojej (wielkiej księżnej Olgi) i do swoich bojarów: Nie najlepiej mi jest w Kijowie przebywać, chcę żyć w Perejasławcu nad Dunajem, gdyż tam jest środek ziemi mojej, bowiem tam wszystkie dostatki się schodzą: od Greków (z Bizancjum) złoto i drogie szaty, wina i owoce rozliczne, z Czech i Węgier srebro i konie, z Rusi zaś skóra i воск, miód i czeladź”¹². Obawiając się Światosława, zagrażającego wcześniej Bizancjum, cesarz Nicefor II Fokas odesłał do Bułgarii dwóch synów cara Piotra, przetrzymywanych w Konstantynopolu w charakterze zakładników: Borysa i Romana.

Starszy Borys, który objął tron po ojcu — jako car Borys II — usiłował przeciwstawić się Światosławowi. Pobity przez wielkiego księcia kijowskiego zawarł z nim porozumienie, na mocy którego władca Rusi uznany został zwierzchnikiem całej Bułgarii i wodzem jej sił zbrojnych¹³. Borysowi II nie podporządkowały się jednak wszystkie okręgi bułgarskie. Władzy jego nie uznało czterech braci Komitopulów. Byli oni synami i następcami bułgarskiego komesa Zachodniej Bułgarii — Mikołaja. Niedługo potem oderwali od Bułgarii jej część zachodnią — ziemie macedońskie¹⁴.

Tymczasem, w wyniku przewrotu pałacowego w Konstantynopolu, miejsce nieudolnego Nicefora II Fokasa zajął Jan I Tzimiskes. Wiosną 971 roku wyprawił się on przeciw Światosławowi i zajął stolicę Bułgarii — Wielki Presław¹⁵. Następnie ogłosił się protektorem cara Borysa II. Mając za sobą poparcie bojarów bułgarskich ścigał pułki Światosława aż do Drsteru, gdzie schronił się sam wielki książę. Odcięty przez flotę bizantyjską Światosław

Borba za Bolgariju vo vtoroj polovine X v. (w:) M. V. Levčenko, *Očerki po istorii rusko-vizantijskich otnošenij*, Moskva 1956, s. 238 - 290; M. N. Tihomirov, *Pohody Svjatoslava v Bolgariju*, (w:) tenże, *Istoričeskie svjazi Rossii so slavjanskimi stranami i Vizantieju*, Moskva 1969, s. 111 - 119. Artykuł Tichomirowa opublikowany został po raz pierwszy w 1947 roku; A. N. Saharov, *Diplomatija Svjatoslava*, Moskva 1982, s. 101 - 127.

¹¹ *PVLet.* Čast 1, s. 47 - 48.

¹² *Tamże*, s. 48 (pod 969 rokiem); B. D. Grekov, *Kievskaja Rus*, Moskva-Leningrad 1939, s. 237.

¹³ T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 62.

¹⁴ J. Karajoanopulos, *Beležki v' rhu v' stanieto na Komitopulite*, (w:) *B'lgarija v sveta ot drevnostta do naši dni*, I, Sofija 1979, s. 199 - 205.

¹⁵ *PVLet.* Čast 1, s. 50 (pod 971 rokiem).

zmuszony został do kapitulacji. Na mocy porozumienia zawartego w czerwcu 971 roku zobowiązał się opuścić Bułgarię i nie napadać na ziemie cesarstwa¹⁶. Śmierć Światosława z ręki Pieczyngów (w 972 roku) oznaczała podporządkowanie Bułgarii Naddunajskiej (Wschodniej) Cesarstwu Bizantyjskiemu¹⁷. Jan Tzimiskes nie zamierzał bowiem odbudować niezawisłego państwa bułgarskiego. Obsadził je garnizonami greckimi, przekształcając w prowincję bizantyjską. Stolicę Bułgarii z Presławia przeniósł do Drsteru, nazwanego dla uczczenia męczennika Teodora Stratilata (Stratega) — Teodoropolis.

Próba Włodzimierza Światosławowicza (według relacji latopisarskiej matką dwóch jego synów Borysa i Gleba, późniejszych świętych, męczenników była Bułgarka¹⁸) zmierzająca do ratowania zachodniego państwa bułgarskiego, rządzonego przez cara Samuela była jeszcze mniej skuteczna. Ruś pod presją konnych nomadów, zagrażających z południa, zmuszona była, rezygnując z aktywnej polityki probułgarskiej, bronić swoich posiadłości nad Dunajem. Pierwsze państwo bułgarskie upadło pod ciosami Bazylego II Bułgarobójcy.

Granica państwa kijowskiego na Dunaju utrzymała się aż do najazdu na Ruś Mongołów (1240 roku), niezależnie od oryginalnych projektów trembowelskiego księcia Wasylka Rościsławowicza, który pragnął „...wziąć Bułgarów dunajskich i posadzić ich u siebie”¹⁹. Mimo iż wiadomość tę przekazała jedynie *Powieść doroczna*, w *Opowieści oślepiętego księcia Wasylka*, nie wydaje się ona całkowicie bezpodstawna. Zamiarem Wasylka, co zresztą wynika z wydarzeń wcześniejszych, było przyłączenie do dzielnicy Rościsławowiczów nie całej Bułgarii Naddunajskiej, lecz obszarów przygranicznych, zamieszkałych nie tylko przez Słowian, ale i stepowców. Ta etnicznie skomplikowana, aczkolwiek gospodarczo i politycznie znacząca strefa już wcześniej była przedmiotem penetracji Rusi i Bizancjum. Ludzie, których źródła ruskie określają pojęciem „naddunajczyków”, a znany kronikarz bizantyjski Michał Attaliates (Attaliata) traktował jako „...zmieszany barbarzyński lud mieszkający nad Istrem (Dunajem)”, w 1082 roku wciągnięci zostali w ruch bogo-milic²⁰. Przypomnieć wypada, iż bogomilizm był nie tylko ruchem protestu przeciwko nierówności społecznej, ale i doktryną przeciwników politycznych Bizancjum, wyrazem oporu młodych narodów słowiańskich na Bułkanach. W Bułgarii już w X wieku bogomilecy stanowili silny element narodowy. Jeden z przy-

¹⁶ Tamże, s. 51 - 52.

¹⁷ Tamże, s. 53.; Levčenko, *Očerki po istorii*, s. 288.

¹⁸ *PVLet*. Čast 1, s. 57 (pod 980 rokiem).

¹⁹ Tamże, s. 176 (pod 1097 rokiem)... *I posem hotel-esm- [słowa Wasylka] perejati bolgary dunajskye i posaditi ja u sobe*; Tihomirov, *Istoričeskie svjazi Rossii*, s. 126 - 127; Levčenko, *Očerki po istorii*, s. 428.

²⁰ *Michaelis Attaliate historia. Opus a W. Bruneto de Presle instituti Gallici. Socio inventum descriptum correctum* rec. I. Beccerus, Bonnæ 1853, s. 204; G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija v XI - XII vv*, Moskva 1960, s. 412 - 419, 421 - 422.

wódców powstania — Trawl (Trawel, Traulos) znalazł wśród paulikian trackich, owych „naddunajczyków”, wielu sympatyków²¹. Do aktywniejszych — według relacji Anny Komneny — należeć mieli: sprawujący władzę w Sistrze Tatusza (Tatos) o przydomku Chales oraz zarządcy Wicina — Sesthlavos (Sesław) i Satzas²².

W ruchu religijnym w temie Paristrion (okręgu miast naddunajskich) wzięli także udział Pieczyngowie i Połowcy. Żoną Trawla była córka dostojnika pieczyńskiego.

W kilka lat później (w 1095 roku) na północy Bułgarii z oddziałem połowieckiego księcia Tugorkana pojawił się Leon Pseudo-Diogenes (Leon Diogenowicz), podający się za syna cesarza Romana IV Diogenesa²³. Poparła go część bułgarsko-wołoskiej ludności temy. Korony cesarskiej nie udało mu się jednak osiągnąć. W trakcie oblężenia Adrianopola został bowiem schwytany i oślepiony.

Na Rusi Leona Pseudo-Diogenesa nie uważano za samozwańca. Żoną jego została Maryna (Marica), córka Włodzimierza Wsiewołodowicza Monomacha²⁴. W związku z zaostrzeniem się stosunków rusko-bizantyjskich z powodu Tmutarakania, był on wykorzystywany przez dyplomację kijowską do osłabienia pozycji Bizancjum nad Dunajem. W 1116 roku Leon Pseudo-Diogenes ponownie wystąpił przeciw cesarzowi Aleksemu I Komnenowi. Na jego stronę przeszło wówczas nawet kilka miast naddunajskich, lecz niespodziewanie w Drsterze 15 sierpnia zamordowany został przez dwóch arabskich szpiegów (Saracenów), nasłanych przez cesarza²⁵. Znany bizantynista W. G. Wasilewski zauważył, iż pierwsza żona cesarza Romana IV Diogenesa wywodziła się

²¹ Anna Komnina, *Aleksiada*. Vstupitel'naja statja, perevod, kommentarij Ja. N. Ljubarskogo, Moskwa 1965, Ks. VI. s. 180 - 181., Patrz także przekład polski: Anna Komnina, *Aleksjada*, t. I. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, ks. VI. 4, 2; 3; 4. s. 148 - 149.

²² Anna Komnina, *Aleksiada*, Ks. VI, s. 201.; *Aleksjada*, Ks. VI. 14, 2, s. 171.

²³ *PVLet*. Čast 1, s. 148 (pod 1095 rokiem); Anna Komnina, *Aleksiada*, ks. X, s. 268, 270 - 272; *Aleksjada*, t. II, Ks. X, 2, 2, 4; 3, 1, 3, 4, 6; 4, 2 - 5, s. 71, 72, 74, 75 - 76, 77 - 79.; M. Gyóni wydarzenie to datuje na 1094 rok. Patrz: M. Gyóni, *La première mention historique des Vlaques des Monts Balkans*, (w:) Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, LIV, 1952, s. 497 - 498.

²⁴ *Powieść doroczną pod 1116 rokiem odnotowała: „... V se že leto ide Leon' carevič', zjat' Volodimer', na kur- ot Olexsija carja, i vdasja gorodov- emu dunajskych nekolko. PVLet*. Čast 1, s. 201; Syn Maryny i Leona — Wasyl (Wasyłko) Mariczyn (Leonowicz) znany jest z latopisów ruskich. *PSRLet*, I, *Lavrentevskaja letopis i Suzdalskaja letopis' po Akademičeskomu spisku* (reed.), Moskwa 1962, s. 304 (pod 1136 rokiem); II. *Ipatevskaja letopis* (reed.), Moskwa 1962, s. 298; S. M. Solovev, *Istorija Rossii s drevnejših vremen*, kn. 1, I - II (reed), Moskwa 1962, s. 407; M. W. Lewczenko uważa, iż zięć Włodzimierza Monomacha — Leon Diogenowicz i Leon Pseudo-Diogenes były to dwie różne osoby. Patrz: M. V. Levčenko, *Očerki po istorii*, s. 414 - 415.

²⁵ *PVLet*. Čast 1, s. 201.; *PSRLet*, IX, o. c., s. 150 (pod 1117 rokiem).

z bułgarskiej rodziny panującej, wobec czego zrozumiałe było poparcie udzielone Leonowi przez Monomacha w trakcie walk nad Dunajem²⁶.

W tym samym roku — o czym wspomina *Powieść doroczna* — wielki książę kijowski Włodzimierz Monomach posłał nad Dunaj, zapewne z drużyną zbrojną, wojewodę Iwana Wojtyszycza wraz z posadnikami, dla obsadzenia miejscowych miast-twierdz²⁷. Niewykluczone, iż były to naddunajskie twierdze zdobyte wcześniej przez Leona Pseudo-Diogenesa. Natomiast Drster, który usiłował zająć syn Monomacha — Wiaczesław Włodzimierzowicz wspólnie z wojewodą Tomaszem Ratiborowiczem, pozostał pod panowaniem bizantyjskim²⁸.

W XI wieku szczególnie żywe związki łączyły Ruś i Bułgarię w dziedzinie kultury. W polityce odmiennosc interesów dwóch stosunkowo młodych jeszcze państw powodowała niekiedy spięcia i konflikty. Bariery takie nie funkcjonowały w kulturze. Stąd obecność na Rusi najdawniejszych bułgarskich tekstów rękopiśmiennych²⁹. Od momentu przyjęcia chrztu przez wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza (w 988 roku) Bułgaria odgrywała doniosłą rolę jako pośrednik w kulturalnym oddziaływaniu Bizancjum na ziemie ruskie. Latopisarstwo ruskie wiele zawdzięczało literaturze starobułgarskiej, przynieszonej na Ruś przez duchownych Bułgarów, czynnie zaangażowanych również w dzieło chrystianizacji Rusi. Początkowo niemal wszystkie księgi spisane w języku staro-cerkiewno-słowiańskim pochodziły z Bułgarii, która blisko półtora wieku wcześniej przyjąwszy chrześcijaństwo, zdołała przyswoić sobie wiele wartościowych utworów z literatury greckiej, nie tylko kościelno-religijnej treści. W literaturze dawnej istniał nawet spór, czy w ogóle przedmongolska Ruś miała własne przekłady z greki, czy też posługiwała się wyłącznie przekładami bułgarskimi. Według A. I. Sobolewskiego pierwsze przekłady na język ruski pojawiły się już w okresie rządów Jarosława Mądrego³⁰. Nie umniejsza to jednak olbrzymiej roli i znaczenia ksiąg bułgarskich w rozwoju literatury staroruskiej.

O percepcji jednego z najwcześniejszych poetyckich utworów słowiańskich — *Pochwale cara Symeona*, pochodzącego z okresu rozkwitu literatury staro-

²⁶ V. G. Vasilevskij, *Dva pisma Mihaila VII Duki*, (w:) V. G. Vasilevskij, *Trudy*, II, Vyp. 1. SPb. 1909, s. 37 - 44.

²⁷ *PVLet*. Čast 1, s. 201. ... *V se že leto knjaz' velikij Volodimer- posla Ivana Voitišiča, i posaza posadniki po Dunaju*.

²⁸ Tamże, s. 201 (pod 1116 rokiem). ... *Tom- že lete hodi Vjačeslav- na Dunaj s Fomoju Ratiboričem- i, prišed- k- D'r'stu, i ne v-spevše ničto že, vorotiš sj-*.

²⁹ B. S. Angelov, *K voprosu o načale russko-bolgarskich literaturnych svjazej*, (w:) *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, XIV, Moskva-Leningrad 1958, s. 132 - 138; P. N. Dinekov, *O rasprostranienii drevnebolgarskoj literatury na Rusi*, (w:) *Kulturnoe nasledie Drevnej Rusi. Istoki, stanovlenie, tradicii*. Moskva 1976, s. 27 - 31.

³⁰ A. I. Sobolevskij, *Perevodnaja literatura Moskovskoj Rusi XIV - XVII vekov*. SPb. 1903, s. V.

bułgarskiej, już na początku XIX wieku pisał Konstantyn Fiodorowicz Kałajdowicz (1792 - 1832)³¹. W swej pracy, która mimo upływu lat niewiele się zestarzała, *Jan Ekzarcha Bułgarski* opublikował on tekst *Pochwały*, według dwóch wersji, zamieszczony w słynnym *Izborniku* księcia Światosława Jarosława z 1073 roku³². Na gruncie ruskim „wielkiego wśród carów Symeona”, miłośnika ksiąg i mądrości, zastąpiono Światosławem.

Pochwała cara Symeona należała do utworów znanych i wykorzystywanych także i później. Około 1453 roku ruski mnich-skryba, Tomasz Twerski, w stylu zbliżonym do „splatania słów”, napisał *Słowo pochwalne o bogobojnym wielkim księciu Borysie Aleksandrowiczu*, zachowane w rękopisie z XVI wieku³³. Z tekstu *Słowa* wynika, iż jego autor doskonale zorientowany był w literaturze religijnej wcześniejszego okresu, w dawnych latopisach oraz utworach o charakterze encyklopedycznym proveniencji bułgarskiej. Korzystał również — między innymi — z jakiegoś odpisu *Izbornika* Światosława z 1073 roku, zawierającego pochwałę cara Symeona. Zastanawiając się z kim można byłoby porównać wysławianego wielkiego księcia twerskiego, wymienia cara Symeona, którego zalety charakteru najbardziej odpowiadały osobowości bohatera *Słowa*.

Pewien związek z Biblią, a po części i z literaturą hagiograficzną posiadały apokryfy, utwory o charakterze na wpół legendarnym, odrzucone przez kościół jako niekanoniczne, szeroko na Rusi rozpowszechnione³⁴. Uzupełniały one, pełnymi poezji opowieściami, treść pism kanonicznych. Dostawały się na Ruś z Bizancjum, w przekładach dokonanych w Bułgarii. Niektóre z nich odzwierciedlały dualistyczny światopogląd bogomilstwa, herezji powstałej w X wieku, której twórca, bułgarski pop Bogomił, głosił równorzędność dwóch sił walczących ze sobą o władzę nad światem — Boga i szatana. Na gruncie ruskim apokryfy wywarły niemały wpływ na religijną twórczość ludową, byliny oraz na sztuki plastyczne.

W licznych odpisach znany był także na Rusi oryginalny traktat antyheretycki *Słowo przeciwko bogomiłom* — Prezbitera Kozmy, powstały w kręgu „szkoły presławskiej” w drugiej połowie X wieku. Korzystali z niego nowogrodzcy heretycy XV wieku, którzy w teologicznych dysputach niejednokrotnie posługiwali się argumentacją bogomiłową³⁵.

³¹ K. Kałajdovič, *Ioann Ekzarh bolgarskij*, Moskwa 1824.

³² Tamże, s. 102 - 103.

³³ N. P. Lihačev, *Inoka Fomy slovo pohvalnoe o blagovernom velikom knjaze Borise Aleksandrowiče*, (w:) *Pamjatniki drevnej pismennosti i iskusstva*, Kn. CLXVIII. SPb. 1908, s. 12.; B. S. Angelov, *Pohvala carju Simeonu*, (w:) *Izbornik Svjatoslava 1073 g.* Sb. statej, Moskwa 1977, s. 254.

³⁴ K. Romaniuk, *Apokryfy*, (w:) *Encyklopedia Katolicka*, I, Lublin 1973, s. 758 n.; *Historia literatury rosyjskiej*. Praca zbiorowa pod red. M. Jakóbea, I (Wyd. 2), Warszawa 1976, s. 46 - 47.

³⁵ M. G. Popruženko, *Kozma Presviter i novgorodski eretiki XV v.*, (w:) *Sbornik*

O przenikaniu na Ruś herezji bogomilów, przekonania których, w pewnych aspektach, zbliżone były do mentalności pogańskiej, świadczą również dwie inskrypcje z Sofii Nowogrodzkiej³⁶. Autor jednej z nich dając wyraz swym wątpliwościom, zastanawia się „... kto rządzi niebem, kto je może wypogodzić, kto jest w stanie wstrząsać obłokami — Bóg czy szatan”³⁷. Na ten trudny problem kosmogoniczny w słowach „Bóg to stworzył” udziela co prawda jednoznacznej odpowiedzi, ale samo postawienie pytania, bliskie kosmogonii bogomilów, świadczy o wpływie, jaki herezja ta wywarła na religijność Rusinów.

Ideologia bogomilów, w postaci ruchu, pełniejsze odbicie na terenie Nowogrodu znalazła dopiero w końcu XIV wieku, w działalności „strygolników”. Nierówności sp. lecznej, wzmagającemu się uciskowi i trybowi życia feudalów świeckich i duchownych przeciwstawili oni — podobnie zresztą jak i bogomili — prostotę, skromność oraz prawdomówność. Odmawiali kapłanom prawa do pośredniczenia między ludźmi a Bogiem, nie uznawali świątyń za przybytek boży, wszelkie zewnętrzne przejawy kultu, liturgię i sakramenty uważali za wymysł ludzki³⁸.

Zajęcie Bułgarii przez Bizancjum (w 1018 roku) skomplikowało nieco rusko-bułgarskie związki kulturalne. Przenikający za Dunaj Pieczyngowie w poważnym stopniu utrudniali zadziergnięte wcześniej kontakty. Prześladowania duchowieństwa słowiańskiego, rozpoczęte po śmierci Bazylego II Bułgarobójcy (zm. w 1025 roku) oraz hellenizacja klasztorów, przy równoczesnym pozbawieniu oparcia dla kultury w mecenacie kościoła i państwa, spowodowały osłabienie rodzimej tradycji kulturalnej³⁹. Ugruntowaniu się wpływów greckich w Bułgarii towarzyszył rozwój literatury w tym języku. Mimo różnorakich przeszkód nie przerwane zostały więzi łączące kościoły

v čest na prof. Miletič, Sofija 1933, s. 321 - 332; A. A. Zimin, *Osnovnye problemy reformacionno-gumanističeskogo dviženija v Rossii XIV - XVI vv.* (w:) *Istorija, folklor, iskusstvo slavnjaskich narodov*, Moskva 1963, s. 96.

³⁶ A. A. Medynceva, *Drevnerusskie nadpisi Novgorodskogo Sofijskogo Sobora XI - XIV veka*, Moskva 1978, nr 73, s. 72 - 73, nr 135, s. 73 - 75.

³⁷ Tamże, nr 135, s. 73 - 74. Na nieco szerszy wpływ bogomilów na Rusi wskazuje także opowieść kronikarza o powstaniu smerdów i wołchwów nad Wolgą i Szeksną, stłumionego przez wojewodę Jana Wyszatycza. Została ona zamieszczona w *Powieści dorocznej* pod 1071 rokiem. W zachowanej dyspacie teologicznej Jana z wołchwami znalazły się następujące słowa, wypowiedziane przez tych ostatnich: „... Bóg mył się w łaźni, spociał się, otarł wiechciem i wyrzucił go z niebios na ziemię. I kłócił się szatan z Bogiem, komu z wiechcia stworzyć człowieka. I stworzył diabeł człowieka, a Bóg duszę w niego włożył. Dlatego, jeśli umrze człowiek, do ziemi idzie ciało, a dusza do Boga”. *PVLet*. Čast 1, s. 118; A. N. Veselovskij, *Razyskanija v oblasti russkogo duhovnogo stiha*, SPb. 1889, s. 110; I. Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija 1925, s. 39.

³⁸ D. Angelov, *Bogomilstvo v Bolgarii*, Moskva 1954.

³⁹ W. N. Zlatarski, *Geschichte der Bulgaren*, I, Leipzig 1918, s. 94.

ruski i bułgarski. Jednym z przykładów tego typu związków może być dysputa bułgarskiego biskupa Adriana z suzdalskim biskupem Leonem, odbyta w obozie cesarza Manuela I Komnena, w trakcie wyprawy węgierskiej. Biskup Adrian w sporze tym „pokonał” swego oponenta, przeciwstawiającego się ambitnym planom rostowsko-suздalskiego księcia Andrzeja Juriewicza Bogolubskiego⁴⁰.

W nową fazę swego rozwoju stosunki rusko-bizantyjskie wkroczyły dopiero w początkowym okresie istnienia drugiego bułgarskiego carstwa (1185 - 1396). W zwycięstwie bojarów tyrnowskich Teodora (Piotra) i Asena nad Bizancjum swój udział miały również i siły ruskie. Wspomniani już wyżej rusko-tiurkscy „naddunajczycy”, swoisty etniczny konglomerat powstały na podłożu wschodnio-słowiańskim, owi „berładnicy”, byli jednym ze źródeł siły nie tylko dla węgierskich, czy bizantyjskich pretendentów do tronu (funkcjonując, jak wskazują na to źródła, nie bez wiedzy książąt halickich), ale okazali się również bardzo użyteczni w walce o wyzwolenie Bułgarii⁴¹.

Kryzys wewnętrzny, jaki przeżywało Cesarstwo Bizantyjskie w końcu XII wieku, sprzyjał odrodzeniu państwa bułgarskiego. Dokonał tego Asen I Stary, w okresie rządów którego przywrócone zostały kontakty z Rusią. Szczególną aktywność w ich ponownym nawiązaniu wykazywała Ruś Halicka, która w okresie rozdrobnienia feudalnego i osłabienia roli Kijowa przejęła pewne funkcje metropolii⁴². To właśnie w Haliczu, po objęciu tronu przez cara Borisła (1203 - 1218), schronili się synowie Asena II: Iwan Asen i Aleksander. Kontakty halicko-bułgarskie zostały znacznie rozszerzone, kiedy na tronie bułgarskim, po usunięciu Borisła, zasiadł przedstawiciel dynastii Asenowiczów — Iwan Asen II (1218 - 1241). Przytłumił je dopiero najazd mongolski. Jego wynikiem była katastrofa nie tylko polityczna i gospodarcza, ale i kulturalna Rusi. W wyniku zniszczeń i wyludnienia państwo ruskie weszło w stan regresu, osłabienia sił wytwórczych, zaniku wielu tradycyjnych ośrodków kultury. Miejscem kontaktów Rusinów i Bułgarów pozostała jednak w dalszym ciągu Święta Góra — Athos (niedaleko Salonik), wpływowy ośrodek prawosławnego życia religijnego, w którym od 1080 roku istniał także i klasztor ruski pod wezwaniem Zaśnięcia Bogurodzicy⁴³. W 1168 roku, na podstawie

⁴⁰ *PSRLet*, I, *Lavrentevskaja letopis*, s. 352 (pod 1164 rokiem); Pašuto, *Vnešnjaja politika*, s. 202.

⁴¹ *Acropolitae Georgii, Historia*, ed. Heisenberg, (w:) *Biblioteca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Lipsiae 1903, s. 33, 3 - 7; F. Uspenskiĭ, *Obrazovanie Vtorogo Bolgarskogo carstva*, Odessa 1879, Priloženija, s. 35, 36.

⁴² V. T. Pašuto, *Očerki po istorii Galicko-Volynskoj Rusi*, Moskva 1950, s. 234 - 235; O. Juriewicz, *Andronik I Komnenos*, Warszawa 1962, s. 71 - 72.

⁴³ A. Soloviev, *Histoire du monastère russe au Mont Athos*, (w:) *Byzantion*, VIII 1933, s. 217 - 220; V. Mošin, *Russkie na Afone i rusko-vizantijskie otnošenija v XI - XII vv*, *Byzantinoslavica*, XI, 1950, s. 32 - 60. tamże, IX, 1947 - 1948, s. 55 - 85.

specjalnego dokumentu, przekazano mnichom ruskim na Athos klasztor pod wezwaniem św. Pantaleona⁴⁴.

O związkach kościoła ruskiego z Bułgarią, w tym jakże trudnym dla kultury ruskiej okresie, świadczą nadto sporadyczne zapiski źródłowe. W 1261 roku metropolita kijowski Cyryl (1242 - 1281) zwrócił się do despoty bułgarskiego Jakuba Swetosława, późniejszego władcy Północno-Zachodniej Bułgarii, z prośbą o dostarczenie mu *Kormczej* (*Nomokanonu*), w języku słowiańskim⁴⁵. Jakub Swetosław, pragnąc zadośćuczynić prośbie wysłał do Kijowa odpis *Nomokanonu*, sporządzony przez kaligrafa Jana Dragosława, znajdujący się w patriarchacie tyrnowskim⁴⁶.

Związki Rusi z Półwyspem Bałkańskim, głównie zaś z Bułgarią, przerwane przez najazd mongolski, wznowione zostały w drugiej połowie XIV wieku⁴⁷. Odwiedzający dość licznie klasztory bułgarskie zakonnicy ruscy zetknęli się z odrodzeniem kulturalnym południowej Słowiańszczyzny, którego wyrazem była — między innymi — dokonana za drugiego carstwa bułgarskiego reforma piśmiennictwa cerkiewno-słowiańskiego, przeprowadzona przez „szkołę tyrnowską” z igumenem klasztoru kilifarewskiego pod Tyrnowem, ostatnim patriarchą tyrnowskim (1375 - 1393) — Eutymiuszem (*Evtimijem*)⁴⁸. Istotą reformy była rewizja przekładów Pisma Świętego pod kątem maksymalnej wierności w stosunku do oryginału greckiego. Uwzględniała ona zarówno osiągnięcia literatury starobułgarskiej, jak i bogatą tradycję grecką. Na charakterze reformy językowo-ortograficznej zaważył z jednej strony pietyzm dla doskonałości ksiąg greckich, z drugiej zaś — kult tradycji Cyryla i Metodego. W nawiązaniu do tych wzorów pisarze tyrnowscy usiłowali językowi przywrócić archaiczną postać, opierając się w pisowni na wzorcach starobułgarskich, a jednocześnie przenosili do niego, niekiedy mechanicznie, zasady ortografii greckiej. Po zajęciu Tyrnowa przez Turków w 1393 roku liczna grupa intelektualistów, związana z tym ośrodkiem, rozproszyła się po Serbii i Wołoszczyźnie: część udała się na Ruś szukając w tamtejszych,

⁴⁴ *Akty russkogo na Svjatom Afone monastyryja sv. velikomučenika i cenitelja Pantelejmona*, Kiev 1878.

⁴⁵ *Kormcza* lub *Nomokanon* była to księga zawierająca zbiór ustaw cerkiewnych i przepisów kanonicznych. Patrz: *Istorijskaja literaturnaja i drevnerusskaja literatura*. Literatura XVIII veka, Leningrad 1980, s. 64 (przypis 7); N. N. Rozov, *Kniga v Rossii v XV veke*, pod red. S. P. Luppova, Leningrad 1981, s. 148 - 149.

⁴⁶ A. H. Vostokov, *Opisanie russkich i slavjanskich rukopisej Rumjančevskogo muzeja* SPb. 1842, s. 290 - 291.; I. I. Sreznevskij, *Drevnie pamjatniki russkogo jazyka i pisma X - XIV vv.* Izd. 2. SPb. 1882, s. 125 - 126.

⁴⁷ I. Snegarov, *K istorii kulturnyh svjazej meždu Bolgarije i Rossije v konce XIV — načale XV vv.* (w:) *Meždunarodnye svjazi Rossii do XVII veka*, Moskva 1961.

⁴⁸ L. V. Gorina, *Iz istorijata na knižovnoto nasledstvo na Evtimij T'rnovski v Rusija*, (w:) *E'lgarija v sveta*, I, s. 326 - 331.

dynamicznie rozwijających się klasztorach, nie tylko schronienia, ale i możliwości dalszego działania.

Stylistyka „szkoły tyrnowskiej” opierała się na założeniach ascetyczno-mistycznego ruchu hesychastów, zaczerpniętych z bizantyjskiego monastycyzmu pierwszej połowy XIV wieku. Jego przedstawiciele głosili, iż człowiek sam może wypracować sobie drogę do zjednoczenia z Bogiem. Od czasu kiedy Grzegorz (Gregorios) Synaita (1255 - 1346) na Świętej Górze Athos zaczął nauczać ascetycznych praktyk, wiodących do mistycznego obcowania z Bogiem, nazwą tą zaczęto określać jego naśladowców⁴⁹. W poszukiwaniu odosobnienia, wraz z uczniami, osiadł on na pograniczu bizantyjsko-bułgarskim w Parorii, w górach Strandża. Jego uczniem był Teodozy (Teodosij) Tyrnowski, który na wzór pustelni parorijskiej około 1350 roku założył klasztor w Kilifarewie.

Doktrynę hesychastyczną cechował abstrakcyjny psychologizm, znajdujący odbicie w dążeniu do drobiazgowego opisu przeżyć psychologicznych, przy całkowitej obojętności dla konkretnych faktów. Odpowiadał jej ekspresyjno-emocjonalny ozdobny styl, nazwany niezbyt precyzyjnie „splataniem słów” (*pletienijem słowies*). Szkoła tyrnowska, mimo znacznego udziału wzorów bizantyjskich, nadała mu oryginalny wyraz. W hagiografii ruskiej styl ten pojawił się już w końcu XIV wieku. W przeróbce ksiąg kościelnych, przede wszystkim zaś „żywotów świętych”, wiernie trzymano się założeń tyrnowskich. Wpływy tej „szkoły” zaszczepili na Rusi dwaj wysocy duchowni, z pochodzenia Bułgarzy: metropolita Moskwy i całej Rusi, uczeń Teodozego Tyrnowskiego — Cyprian (Kiprian) oraz uczeń Eutymiusza — Grzegorz (Grigorij) Camblak, metropolita kijowski. Metropolita Cyprian przeróbce formalnej i stylistycznej poddał znany już z wcześniejszych wersji *Żywot metropolity Piotra*⁵⁰. Camblak, bratanek tego ostatniego, znany był natomiast nie tylko jako autor wysoko cenionych homilii, ale i *Słowa pochwalnego Eutymiuszowi*, napisanego na Rusi około 1415 - 1418 roku, utrzymanego w stylu „splatania słów”, ale i wyraźnie spokrewnionego z biografią⁵¹. Utwory te odegrały dość ważną rolę w kształtowaniu umysłowości Rusinów oraz w odrodzeniu kulturalnym państwa moskiewskiego w XV wieku.

Proces unifikacji ziem ruskich wokół Moskwy prowadził do wykształcenia silnej władzy centralnej. Zwycięstwo Dymitra Iwanowicza na Kulikowym

⁴⁹ Z. Kuksewicz, *Zarys filozofii średniowiecznej. Filozofia bizantyjska, krajów zakaukaskich, słowiańska, arabska i żydowska*, Warszawa 1982, s. 210 - 211.

⁵⁰ L. A. Dmitriev, *Rol i znaczenie mitropolita Kipriana v istorii drevnerusskoj literatury*, (w:) Trudy Otdela drev. lit. 19, Moskwa-Leningrad 1963, s. 215 - 254.; *Istorija russkoj literatury*, I, s. 157 - 159.

⁵¹ A. I. Jacimirskij, *Grigorij Camblak*, SPb. 1904; T. Dąbek-Wirgowa, *Historia literatury bułgarskiej. Zarys*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 47.

Polu (1380 r.), opromieniając chwałą wielkiego księcia moskiewsko-włodzimierskiego, uczyniło zeń symbol jedności Rusi. W miarę tego, jak wielkie księstwo moskiewskie, po przewycięzeniu walk dynastycznych pierwszej połowy XV wieku, rosło w potęgę, umacniała się pozycja następców Dymitra, powoływanych na tron wielkoksiążęcy nie z łaski chana, ale desygnowanych przez ojca na zasadzie starszeństwa. Władcy moskiewscy, na przełomie XV - XVI wieku, doskonaląc swój tytuł śledzili terminy, za pomocą których swoje pretensje do władzy wyrażali ich południowo-słowiańscy poprzednicy, w okresie niezawisłości i rozkwitu Bułgarii i Serbii⁵². Żywe zainteresowanie tytułaturą Asenowiczów i Niemaniczów prowadziło do zmian, które w kancelarii wielkoksiążęcej pojawiły się jeszcze w okresie panowania Iwana III. W dokumentach powstałych w końcu XV wieku, obok tytułu „wielki książę”, występuje już termin „gosudar’”, będący odpowiednikiem bułgarskiego cara⁵³. Mimo zniewolenia Bułgarii przez Turków nie przerwane zostały bogate i różnorodne tradycje, łączące od wieków te dwa przychylne sobie narody.

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza (Poznań)

РУССКО-БОЛГАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ДО XV ВЕКА С ОСОБЫМ УЧЕТОМ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Резюме

Автор статьи рассматривает важнейшие этапы русско-болгарских связей до конца царствования Ивана III. Эти контакты начались со времен образования обоих государств, которое несмотря на исторические особенности происходило почти одновременно. Большая заинтересованность Болгарией на Руси, обоснованная не только близким соседством, нашла свое отражение в богатых источниках. Много внимания отводит ему *Повесть временных лет*, один из самых интересных памятников Киевской эпохи.

В статье, кроме богатых политических отношений, которые достигли своего апогея в период владычества в Киеве великого князя Святослава Игоревича, автор подчеркивает особую роль Болгарии в культурном воздействии Византии на русские земли. На это указывают не только источники написанные глаголицей и кириллицей, но также болгарские литературные произведения, включенные в русскую письменность после предварительных переделок. Так именно получилось с самым ранним поэтическим памятником *Похвала царю Симеону*.

Второй период, на который особое внимание обращает автор статьи, является переломом XIV - XV веков, то есть время деятельности митрополита Киприана и Григория Цамблака. Их творчество, повлиявшее на интеллектуальное оживление, коренным образом воздействовало на развитие древнерусского сознания в период образования централизованного государства.

⁵² A. L. Horoškevič, *Russkoe gosudarstvo v sisteme meždunarodnyh otnošenij konca XV — načala XVI v*, Moskva 1980, s. 103.

⁵³ I. I. Sreznevskij, *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka*, I, SPb. 1893, s. 571 - 572.